

ПАРАДИГМА СУЧАСНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ: ПРОВІДНІ ТЕНДЕНЦІЇ ЗМІН

Віктор Петрушенко

Національний університет "Львівська політехніка"

(стаття надійшла до редколегії 2.09.2015 р., прийнята до друку – 12.10.2015 р.)

© Петрушенко В., 2015

Аргументується думка про необхідність внесення змін у парадигму філософської антропології, що була започаткована на початку ХХ ст. Відзначаються зрушення і тенденції у сучасному становищі та розумінні людини: увага до природного начала людини, зростаючий вплив на людину соціальних чинників, відмова від прагнення до духовності, тенденції, що позначаються терміном "постлюдина".

Ключові слова: філософська антропологія, парадигма, природне начало людини, соціальні маніпуляції, постлюдина.

PARADIGM OF THE CONTEMPORARY PHILOSOPHICAL ANTHROPOLOGY: ESSENTIAL TENDENCIES OF TRANSFORMATIONS

Victor Petrusenko

The article argues that it is necessary to make a revision of the philosophical anthropology traditional paradigm which was developed by M. Sheler and his followers in the early twentieth century. The main components of this paradigm are as following: examination of a human being in the dimension of cosmic space, comparison of a Man and other types of being, a comprehensive analysis of his manifestations and characteristics, striving to find the main feature that defines human essence, the presence of the exalted relation to a person. Basing on a number of new modern sciences about man, as well as on publications in the field of philosophical anthropology, a number of new manifestations of a Man and approaches to their understanding are investigated. The author considers the shortcomings of traditional research in the field of philosophical anthropology since these new lines of research are almost never mentioned and are not used. The article discusses in detail the following new approaches to the notion of a Man: (1) the rehabilitation of the natural principles of human; here we are talking about the situation that now a series of human qualities and manifestations are recognized as inborn basic anthropic characteristics of a Man; (2) increasing ascendancy of social institutions and technologies over the human, active manipulation of the Self and transforming it into an agent of social processes; (3) rejection from spiritual aspirations and preference of utilitarian orientation of a Man; (4) tendencies that are referred to the notion "posthuman" and which assume a gradual erosion of both natural and social qualities of the human. These new manifestations of a Man are opposed to their classic characteristics and are considered in the article in their both peculiarities and interaction.

In the article, the author uses methods of comparison and hermeneutic analysis.

Key words: philosophical anthropology, paradigm, natural principals of the human, social manipulation, posthuman.

Однією з істотних ознак філософії є її принциповий антропоцентризм або її обернення до людини. Тому філософське осмислення людини було й залишається одним із провідних завдань філософії. У наш час такі дослідження проводяться переважно у царині філософської антропології, що була започаткована на початку ХХ ст. У наш час майже в усіх сферах суспільного життя відбуваються доволі помітні та істотні зміни; не може залишитись поза цими процесами як сама людина, так і її філософське пізнання, але сьогодні ми майже не зустрічаємось з дослідженнями трансформацій тієї парадигми, що

була запроваджена філософською антропологією у першій половині ХХ ст. Рідкісними винятками з такого стану справ є лише окремі праці: прямої зміни антропологічної парадигми розглядаються у праці Григорьєвої Н. [див.: 3], опосередковано йдеться про необхідність перегляду певних усталених філософсько-антропологічних основоположень з наголосом на тому, що сучасна парадигма філософської антропології має враховувати напрацювання когнітивної, соціальної та історичної антропології (йде у серії публікацій) [див.: 1; 2; 5; 10; 13; 19]. З елементами інтелектуального епатажу намагаються заперечити та

відкинути попередні напрацювання філософської антропології прихильники філософського постмодернізму [див.: 8; 11; 14], проте тут не йдеться про антропологічну парадигму, а лише подаються певні зміни, що їх зазнає сама людина. Отже, можемо констатувати: тенденції та напрями модифікації парадигми філософської антропології, заснованої на початку ХХ ст., поки що не є предметом спеціальних досліджень.

Мета роботи – виявити ті тенденції у розвитку сучасних філософсько-антропологічних досліджень, що дають підстави внести певні зміни у традиційну парадигму філософської антропології.

У своїй праці “Становище людини у космосі”, яку вважають началом сучасної філософської антропології, М. Шелер відзначав, що саме тоді, на початку ХХ ст., людина постала для себе самої найбільшою проблемою [18, с. 133–134]. Сьогодні, з певної історичної дистанції, ця теза може видатись нам дещо благодушною, оскільки після доволі заплутаного та трагічного досвіду цього століття людина видається нам не просто незбагненою, а й багато в чому страхітливою, внутрішньо розірваною, темною та складною, аж до неможливості її раціонального охоплення. Ми пам’ятаємо песимістичні висловлювання різних мислителів ХХ ст. щодо смерті мистецтва після Бухенвальда (Т. Адорно), недоречності соціального оптимізму та месіанства після трагедії 11 вересня у США, проте завдання філософії полягає у тому, щоб перевести навіть такі надскладні прояви дійсності і життя у виправдане осмислення.

Найгострішим питанням для філософії залишається проблема людини; напевне вже незворотного характеру набули спроби якимось в одній концепції або в єдиному вимірі визначити, що таке людина: наш час вимагає плюралізму, компліментарності, нелінійного підходу до вирішення такого складного пізнавального завдання. У деяких сучасних публікаціях демонструється своєрідний мета-антропологічний намір показати, що та людина, яку ми знаємо із попередніх антропологічних дискурсів, взагалі зникає: “Сучасний трансгуманізм вже не тлумачить людину як тварину, він відмовляє їй і в тому, щоб вважати її соціальним творінням. Усі минулі уявлення про людину, напрацьовані філософським осягненням людини, втрачають свою законність” [4, с. 797]. Разом із такою подією нових змістових нашарувань та нової невизначеності набуває гештальт людини. Власне, як раз гештальт як такий зникає, а залишається щось на зразок “чорної дірки”, в яку провалюються усі позитивні напрацювання у галузі окреслення феномену людини. Отже, ми опиняємось перед деяким масивом темного та непроникливого плану, який ми звично називаємо словом “людина”, проте який розмиває усіяку певність та визначеність.

З іншого боку, навпаки, існує низка публікацій, в яких відзначені тенденції і проблеми не помічаються, і людина, як раніше, подається через дещо урочисто піднесені описи та окреслення, в яких ніби береться у дужки все те, що суперечить таким описам [12, с. 810]. І та, і інша позиція цікаві визначенням меж тих контрастів, що реально притаманні сучасним проявам людини, проте і та, і інша є помилковими, оскільки суще не перебуває на своїх краях, а лише виявляється на них через протистояння чомусь інакшому; основний зміст будь-якого сущого живе всередині своїх меж.

Обидві означені позиції важливі також і тим, що вони дають змогу в сучасному дискурсі людини відштовхнутись від них, як від того, що потрібно подолати більш виваженим і виправданим баченням суті справи, проте залишити у дискурсі проекції цих позицій.

Як можна окреслити істотні наголоси у парадигмі, умовно кажучи, “класичної” філософської антропології (що розвивалась у межах некласичної філософії)? Насамперед, ця парадигма передбачала особливий масштаб висвітлення проблеми людини: це космос, усі види, рівні або шари дійсності [9; 10]. Тобто людина відразу ж розглядалась як діалогіст буття, як якщо не опозиція, то інший полюс по відношенню до усіякого сущого. По-друге, такого роду бінарний підхід майже автоматично передбачав те, що людину зближували (аж до ототожнення) з певними видами сущого або проявами буття, але тією ж мірою і її відмежовували від усього іншого [18]. По-третє, парадигма філософської антропології передбачала виявлення та аналітику різноманітних сторін, якостей та проявів людини. Цей момент вимагав залучення в антропологічні розмисли даних численних наук, хоча результативність таких залучень інколи ставиться під сумнів [2, с. 51–52]. Майже як підсумок у цій парадигмі фігурувало прагнення знайти якусь осьову, провідну характеристику людини, навколо якої, як навколо смислового центра, концентрувались би виявлені і знайдені риси і прояви людини [9, с. 158].

Ще одна характерна ознака цієї парадигми: відчутна присутність у міркуваннях представників цього напрямку прагнення піднести людину над усім сущим, подати її риси і характеристики як вищі, перевершуючи усі можливі прояви іншого сущого [9, с. 94–95]. Цей постулат не дає можливості представникам класичної антропології помітити інші характеристики людини – або відверто негативні, або ж такі, що знижують статус людини.

Потрібно визнати, що класична вихідна парадигма антропологічної філософії, запроваджена М. Шелером, Г. Плеснером, Е. Ротгакером [9; 10] та доповнена фрейдизмом, екзистенціалізмом, персона-

лізмом і трансценденталізмом, не залишається незмінною, якщо врахувати не лише тези пост-модерністів, а й певні напрацювання когнітивних досліджень, соціально-культурної антропології, врешті досягнень сучасних конкретних наук (генна інженерія, інженерія штучного інтелекту, нанотехнології та ін.). Звичайно, важливо вдуматись і в сучасні реалії життя. Але на протилежному боці тези про незмінність антропологічної парадигми, на мою переконання, нас не чекає безодня невизначеності та антропологічного хаосу: тут нас чекає важка праця осмислення нетривіального стану справ із ситуацією сучасної людини.

Не викликає сумніву той факт, що в сучасних цивілізаційних процесах відбувається своєрідний поворот із доволі відчутними, болісними та несподіваними проявами і наслідками. Явища глобалізації, інформатизації, поява нових типів революцій, навала мігрантів з країн третього світу у розвинені європейські країни, гібридні війни, поширення тероризму – все це є симптомами радикальних зрушень у сучасній соціальній ситуації, що конче потребує перегляду наших філософських окреслень людини. Ставлячи перед філософським дискурсом таке завдання, ми, на мій погляд, повинні звертатись для його вирішення до трьох джерел: 1) філософські дослідження; 2) дані різноманітних наук, що тією чи іншою мірою вивчають людину, її якісні характеристики та властивості; 3) реальний стан справ у сучасному суспільстві, представлений в інформаційних повідомленнях, оглядах, експертних оцінках, соціологічних та психологічних дослідженнях. Переважно в останньому пункті варто брати до уваги й власні авторські інтуїції щодо стану справ у суспільстві та щодо ситуації, в якій перебуває сучасна людина, як вона переживає із середини себе самої те, що з нею відбувається, і як вона оцінює ситуацію у суспільстві і власну життєву ситуацію.

Отже, відзначимо кілька важливих моментів і тенденцій, які помічені науковцями та підтверджуються реальними суспільними явищами і подіями.

По-перше, істотне збільшення уваги до природного начала людини, визнання такого начала легітимним та вимога надати певний соціальний простір для його активізації. Вважаю, що доволі вагомим і відчутним завоюванням суспільства, його права і моралі постає те, що душевнохворі люди, а також люди із певними психічними відхиленнями та особливостями постали повноправними членами суспільства. Те саме стосується і ситуації з людьми нетрадиційної сексуальної орієнтації, з правами жінок, дітей, представників інших релігій та культурних традицій. У тенденції до реабілітації природного начала в людині проблискує важлива для філософської антропології людська риса – бути своєрідним

провідником виходу в актуальні дії та з'явлення прихованих природно-космічних чинників і потенцій. Ця ознака свідчить про укоріненість людини у глибинних шарах світу, і саме тому у реабілітації людського природного начала сучасні філософи і мислителі бачать ще не використане джерело нових творчих проявів людини та її проривів до нових горизонтів буття.

Означена реабілітація природного начала людини дещо змінює наголоси у парадигмі філософської антропології, оскільки вивільняє людину з-під всевладності соціальних відношень, дає змогу побачити, як людина ніби випадає з них в осад, демонструючи потужні джерела своєї буттєвості. На користь виправданості такої реабілітації свідчать і різноманітні дані щодо ролі природного начала людини у певних її діяльних проявах. Сучасні дослідники відзначають те, що певні вихідні суто людські здібності і властивості людини, що дають можливість їй самостверджуватись у бутті у специфічно людський спосіб, є вродженими. Такими постають здібність до мовної діяльності [16, с. 41, 70–71], когнітивні здібності [15, с. 210–215], схильність до спільного життя та включення у суспільні структури [6, розд. 8], включення людини у ціннісні відношення до будь-чого.

Увага до природного начала людини як такого, що становить набір деяких базових антропних характеристик людини, так чи інакше сприяє підвищенню ступеня толерантності у людських стосунках, оскільки сьогодні вже не стоїть завдання будь-що приборкати імпульси цього начала, обрізати та обмежити його активність соціальними нормами та пресами. Природне начало тією чи іншою мірою визнається нейтральним, тобто таким, яким воно є, поза підведенням його рис і проявів під характеристики належного.

Цікаво, проте й важливо звернути увагу на те, що природні здібності, властивості, риси та прояви людини постають предметом певних наукових досліджень. Наприклад, у сфері пошуків шляхів створення штучного інтелекту переважно моделюються людські природні здібності, але також активно досліджуються варіанти створення штучних нейронних мереж або ж способів поєднання органічних та штучних елементів у функціонуванні “розумних” керуючих або регулювальних пристроїв. Дослідження структури людської пам'яті дали змогу закласти в обчислювальні машини два види їх пам'яті – оперативну та основну. Моделювання рухів м'язової системи людини вже дало змогу наблизитись до створення штучної руки або ж рухливих самокерованих роботів та штучних солдатів. Усе це можна сприймати як приклади підходів до природного начала людини з позиції сприйняття їх як

джерела креативних інженерних технічних та технологічних рішень.

По-друге, майже прямо протилежна тенденція у ситуації сучасної людини пов'язана з колосальним збільшенням засобів соціального впливу на людину аж до вироблення цілого арсеналу маніпулювання нею. Сьогодні існують соціологічні моделі організації протестних рухів, спрямування виборчих компаній у належне русло, інспірації тих чи інших споживацьких настроїв та попитів. На особливу увагу заслуговують способи використання сьогоднішніх засобів інформації, що часто постають і засобами дезінформації та маніпуляцій громадською думкою. Цікавими особливостями відзначена сучасна система освіти і виховання більшості розвинених країн: Захід і раніше не вписувався у матрицю східної духовності, де будь-яку життєву мудрість людина могла отримати тільки у варіанті “з очей в очі, із вуст у уста”, проте в наші дні відбуваються доволі активні реформи системи освіти і виховання, мета яких взагалі усунути живу людину з її прямим і безпосереднім впливом на вихованців із освітньо-виховних процесів (наприклад, в Англії). Повальне запровадження т. зв. тестової оцінки знань так само відсуває на маргіналії навчання та освіти їх стратегічну мету – розуміння та осмислення, введення набутого в процесі навчання змісту у внутрішній духовний світ і досвід. Цілком очевидним є те, що усі ці процеси демонструють нам появу та поширення нових видів відчуження людини від культури та від своєї ж людської сутності. Так само очевидним постає й те, що у такий спосіб суспільство намагається сформувати не ту людину, яка б могла претендувати на носія особливого універсуму буття, а лише людину – функцію, деякий функціональний агрегат. Усі ці процеси супроводжуються своєрідною ідеологією антираціоналізму, тобто твердженнями і доведеннями того, що людина є незбагненою сутністю, що будь-які соціальні позиції та цінності є відносними, що мораль постає консервативною формою конфліктної свідомості тощо.

Йдеться не про “іраціоналізм”, оскільки насправді в такій ідеології не ставиться цілком серйозно та виважено питання про межі застосування раціонального пізнання до людини, а саме “антираціоналізм”, оскільки мета такої ідеології – усунути раціональне взагалі, подати життя, світ, події як дещо таке, до чого раціональне не може бути застосоване. У підсумку ми можемо лише підтримати сумну тезу А. Швейцера: “... Я народився у період духовного занепаду людства” [17, с. 23].

По-третє, небувала відмова від духовного загалом та зокрема, байдужість до напруженого пошуку та надбання вищих духовних цінностей, таких як істина, добро, краса, справедливість, сенс

тощо. Суспільство ніколи не було однорідним та монолітним, у ньому неодмінно існують відмінності інтересів, прагнень, життєвих орієнтацій, проте якщо у певному суспільстві не присутня, умовно кажучи, “критична маса” безоглядних шукачів вищих сенсів та духовних дарів, таке суспільство буде приреченим на занепад і деградацію. Сучасне суспільство, що все більше наповнюється людьми функціональними, зорієнтованими прагматично і цинічно, демонструє очевидні симптоми духовного виродження. У людини сучасного суспільства зникло відчуття того, що дійсність має вимір у глибину, що наочно спостережуване постає лише поверхнею іншої реальності, з іншим змістом та іншими інтенціями. Навпаки, таку людину поглинає навколожиттєва метушня, її наповнює впевненість у тому, що все, що відбувається, внаслідок незворотності є єдиним, за що варто схопитись і притягнути його до себе, і що, оскільки все минає, то й те, що наша душа, сповнена мізерних прагнень і аморальних проєктів самоствердження будь-якою ціною, промайне і зникне, не залишивши по собі слідів. За такого загального налаштування згадане вище природне начало людини приносить і їй, і суспільству скоріше негативні результати, ніж здобутки.

Припустимо, ви не вірите у вічну закарбованість хроніки вашого життя у простір світового буття, як, припустимо, не вірите ви й у душу, моральність, вищі духовні цінності, проте ви не можете не визнати, що ви впливаєте на своє людське оточення, і що так само, як людина, хвора на грип, розсіює навколо себе небезпечні віруси, ви також розсіюєте навколо себе душевну (нехай – психічну) гниль. Сучасне суспільство все більше просякується такою душевною гниллю і все більше демонструє ознаки розпаду і деградації. Як можна сприймати такі країни, де на політичному Олімпі перебувають колишні актори, генерали репресивних структур, магнати, де ті люди, що створюють матеріальні та інтелектуальні засади суспільного життя, опиняються на узбіччі життя, а ноумени і дами з дуже сумнівним кодексом поведінки раптом набувають статусу таких людей, котрим заздять та мріють хоч трохи до них наблизитись. Це є суспільство навиворот, суспільство “до гори дригом”. Справа доходить до того, що сучасне суспільство не лише відмовляється від серйозного та напруженого освітнього процесу, а й від фундаментальної науки, яка єдина серед інших напрямів і різновидів наукового пізнання ще працювала на “істину як таку”: тепер її витісняє т. зв. “технонаука”, що не хоче більше “чистих знань”, а прагне відразу ж разом із знаннями отримувати та експлуатувати й технічні винаходи.

Одним із симптомів сучасного кризового стану суспільного життя постає тотальна криза мистецтва.

Наприклад, сучасна література майже взагалі відмовилась від діалогу з читачами, оскільки “кожний пише, що хоче і як хоче”, а кожний читач “вичитує із творів, що хоче і може”; отже, це є діалог сліпого і німого. Письменника більше не мучить питання про те, наскільки читач правильно його зрозуміє, так само, як не мучить його й питання про професійну майстерність. Т. зв. “безпредметне” мистецтво відверто визнає, що у його творців відсутній зміст, яким вони прагнули би поділитись з іншими людьми; в них живе лише “смутне відчуття”, яке, напевне, забруднює все навколо себе.

По-четверте, ще одна тенденція, що веде до зміни парадигми філософської антропології, позначається терміном “постлюдина”. Це поняття, вироблене постмодернізмом, інколи порівнюють з ніцшеанською надлюдиною, оскільки як в одному, так і в іншому випадку йдеться про подолання людини, про певне її перевершення. У Ф. Ніцше йшлося про певне презирливе ставлення надлюдина до звичайних людей та їх життєвих турбот, а в постмодернізмі в поняття людини вкладається дещо інший зміст та на інших підставах. Надлюдина постмодернізму у буквальному сенсі слова “розриває” із звичайною людиною, оскільки постає своєрідним симбіозом людини біологічної з кіборгом – з людиною, створеною на основі технологічних втручань у людський організм. Така людина, по-перше, опиняється поза такою надзвичайно істотною рисою традиційної людини, як самість: постлюдині немає потреби шукати всередині себе певний внутрішній епіцентр, оскільки її інтелектуальні процедури будуть продуктом надскладних інформаційних та технологічних конструювань. Постлюдина, як вважає П. С. Гуревич, не може також вважатись і продуктом соціальних зв'язків та відношень через її достатню самокерованість. Попри деяку фантастичність таких уявлень і проєктів ми не можемо заперечити того, що тенденції подібних модифікацій людини присутні у сучасному житті. Йдеться про втручання генної інженерії у людський організм, про використання штучних органів для продовження життя людини, про спроби поєднати людський мозок з певними інформаційно-технологічними імплантатами. Чи залишиться для постлюдина важливим феномен Я, особистісне начало, чи воно розвіється і його замінять моделі і конструкції? – Припустити можна як те, так і інше, проте боротьба за Я, за особистість, за збереження тих ліній зв'язків, що виводять людську духовність на контакт з початками світу і буття, постає нагальною потребою сьогодення і насамперед для філософсько-антропологічних досліджень.

Отже, зрушення у філософсько-антропологічній парадигмі сьогодення не можуть не викликати занепокоєння, оскільки виявляють тенденцію до

розриву з тими якістьми, поза якими важко уявити собі людину. Не казати, що окреслене тут постає тотальними рисами сучасного суспільства, проте йдеться про тенденції, що набули у деяких сферах життя характеру програм і програмних рішень (наприклад, в освіті). Із розглянутого випливає, що позитивні зрушення у парадигмі сучасної філософської антропології пов'язані з активним залученням у зміст останньої досягнень численних нових наук про людину, що становитиме перспективи подальших наукових досліджень.

1. *Антропологические традиции: стили, стереотипы, парадигмы*: сб. ст. [Текст] / ред. и сост. А. Л. Елфимов. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 298 с. 2. Вульф К. *Антропология: история, культура, философия* [Текст] / К. Вульф; пер. с нем. Г. Хайдаровой. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. – 280 с. 3. Григорьева Н. *Эволюция антропологических идей в европейской культуре второй половины 1920–1940-х гг. (Россия, Германия, Франция): моногр.* [Текст] / Н. Григорьева. – СПб.: ИД “Петрополис”, 2008. – 344 с. 4. Гуревич П. С. *Кто он такой – человек?* / П. С. Гуревич // “Философия и культура”. – 2015. – № 6. – С. 797–801. 5. Кром М. М. *Историческая антропология* [Текст] / М. М. Кром. – 2-е изд., испр., доп. – СПб.: “Дмитрий Буланин”, 2004. – 168 с. 6. Матурана У. *Древо познания* / У. Матурана, Ф. Варела; пер. с англ. Ю. А. Данилова. – М.: Прогресс – Традиция, 2001. – 224 с. 7. Орлов И. Б. “Человек исторический” в системе гуманитарного знания [Текст] / И. Б. Орлов; Нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”. – М.: Изд-во Высшей школы экономики, 2012. – 191, [1] с. 8. *Перспективы метафизики: классическая и неклассическая метафизика на рубеже веков*; под ред. Г. Л. Тульчинского, М. С. Уварова. – СПб.: Алетейя, 2000. – 415 с. – (Тела мысли). 9. Плеснер Х. *Ступени органического и человека: Введение в философскую антропологию* [Текст] / Х. Плеснер; пер. с нем. – М.: РОССПЭН, 2004. – 368 с. – (Серия “Книга света”). 10. *Проблема человека в западной философии: Переводы* [Текст] / сост. и послел. П. С. Гуревича; под общ. ред. Ю. Н. Попова. – М.: Прогресс, 1988. – 552 с. 11. *Проективный философский словарь: Новые термины и понятия* / под ред. Г. Л. Тульчинского и М. Н. Эштейна. – СПб.: Алетейя, 2003. – 512 с. – (Серия “Тела мысли”). 12. Резник Ю. М. *Мир как проекция человека* / Ю. М. Резник // *Философия и культура*. – 2015. – № 6. – С. 810–817. 13. *Социокультурная антропология: История, теория и методология: Энциклопедический словарь* / под ред. Ю. М. Резника. – М.: Академический Проект, Культура; Киров: Константа, 2012. – 1000 с. – (Сумма, Энциклопедия культурологии). 14. Тульчинский Г. Л. *Постчеловеческая персонология. Новые перспективы свободы и рациональности* [Текст] / Г. Л. Тульчинский. – СПб.: Алетейя, 2002. – 677 с. – (Тела мысли). 15. Фукуяма Ф. *Великий разрыв* [Текст] / Ф. Фукуяма; пер. с англ.; под общ. ред. А. В. Александровой. – М.: “Изд-во АСТ”, 2003. – 474 с. [6] с. – (Philosophy); 16. Хомський Н. *Роздуми про мову* [Текст] / Н. Хомський; пер. з англ. – Львів: Ініціатива, 2000. – 352 с. 17. Швейцер А. *Благоговение*

- перед жизнью [Текст] / А. Швейцер; пер. с нем.; сост. и посл. А. А. Гусейнова; общ. ред. А. А. Гусейнова и М. Г. Селезнева. – М.: Прогресс, 1992. – 596 с. – С. 23.
18. Шелер М. Положение человека в космосе [Текст] / М. Шелер // Шелер М. Избранные произведения; пер. с нем. А. В. Денежкина, А. Н. Малинкина, А. В. Филипова; под ред. А. В. Денежкина. – М.: Изд-во “Гнозис”, 1994. – С. 129–194.
19. Эриксен Т. Х. Что такое антропология? [Текст]: учеб. пособ. / Т. Х. Эриксен; пер. с англ. А. И. Карасевой; под науч. ред. Ж. В. Корминой; предисл. Ж. В. Корминой; Нац. исслед. ун-т “Высшая школа экономики”. – М.: Изд-во Высшей школы экономики, 2014. – 238 с. – (Переводные учебники ВШЭ).
1. Antropologicheskie traditsii: stili, stereotipy, paradigmy: Sb. statey [Tekst] / Red. i sost. A. L. Elfimov. – М.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2012. – 298 s.
2. Vulf K. Antropologiya: istoriya, kultura, filosofiya [Tekst] / K. Vulf. Per. s nem. G. Haydarovoy. – SPb.: Izd-vo S.-Petrub. un-ta, 2008. – 280 s.
3. Grigoreva N. Evolyutsiya antropologicheskikh idey v evropeyskoy kulture vtoroy poloviny 1920–1940-h gg. (Rossiya, Germaniya, Frantsiya): Monografiya [Tekst] / N. Grigoreva. – SPb.: ID “Petropolis”, 2008. – 344 s.
4. Gurevich P. S. Kto on takoy – chelovek? / P. S. Gurevich // “Filosofiya i kultura”. – 2015. – # 6. – S. 797–801.
5. Krom M. M. Istoricheskaya antropologiya [Tekst] / M. M. Krom; 2-e izd., ispr., dop. – SPb.: “Dmitriy Bulanin”, 2004. – 168 s.
6. Maturana U. Drevo poznaniya / Umberto Maturana, Frantsisko Varela; Perevod s angl. Yu. A. Danilova. – М.: Progress – Traditsiya, 2001. – 224 s.
7. Orlov I. B. “Chelovek istoricheskii” v sisteme gumanitarnogo znaniya [Tekst] / I. B. Orlov; Nats. issled. un-t “Vysshaya shkola ekonomiki”. – М., Izd-vo Vyisshy shkoloyi ekonomiki, 2012. – 191, [1] s.
8. Perspektivy metafiziki: klassicheskaya i neklassicheskaya metafizika na rubezhe vekov / Pod red. G. L. Tulchinskogo, M. S. Uvarova. – SPb.: Aleteyya, 2000. – 415 s. – (Tela myisli).
9. Plesner H. Stupeni organicheskogo i chelovek: Vvedenie v filosofskuyu antropologiyu [Tekst] / H. Plesner; Per. s nem. – М.: ROSSPEN, 2004. – 368 s. – (Seriya “Kniga sveta”).
10. Problema cheloveka v zapadnoy filosofii: Perevody [Tekst] / Sost. i poslesl. P. S. Gurevicha; Obsch. red. Yu. N. Popova. – М.: Progress, 1988. – 552 s.
11. Proektivnyy filosofskiy slovar: Novyye terminy i ponyatiya / pod red. G. L. Tulchinskogo i M. N. Epshteyna. – SPb.: Aleteyya, 2003. – 512 s. – (Seriya “Tela myisli”).
12. Reznik Yu. M. Mir kak proektsiya cheloveka / Yu. M. Reznik // Filosofiya i kultura. – 2015. – # 6. – S. 810–817.
13. Sotsiokulturnaya antropologiya: Istoriya, teoriya i metodologiya: Entsiklopedicheskiy slovar / Pod red. Yu. M. Reznika. – М.: Akademicheskii Proekt, Kultura; Kirov: Konstanta, 2012. – 1000 s. – (Summa, Entsiklopediya kulturologii).
14. Tulchinskiy G. L. Postchelovecheskaya personologiya. Novyye perspektivy svobody i ratsionalnosti [Tekst] / G. L. Tulchinskiy. – SPb.: Aleteyya, 2002. – 677 s. – (Tela myisli).
15. Fukuyama F. Velikiy razryv [Tekst] / F. Fukuyama; per. s angl.; pod. obsch. red. A. V. Aleksandrovoy. – М.: “Izd-vo AST”, 2003. – 474 s. [6] c. – (Philosophy).
16. Khomskiy N. Rozdumy pro movu [Tekst] / N. Khomskiy; per. s anhl. – Lviv: Initsiatyva, 2000. – 352 s.
17. Shveytser A. Blagogovenie pered zhiznyu [Tekst] / A. Shveytser; per. s nem. sost. i posl. A. A. Guseynova; Obsch. red. A. A. Guseynova i M. G. Selezneva. – М.: Progress, 1992. – 596 s. – S. 23.
18. Sheler M. Polozhenie cheloveka v kosmose [Tekst] / M. Sheler // Sheler M. Izbrannyye proizvedeniya; per. s nem. Denezhkina A. V., Malinkina A. N., Fillipova A. V.; pod red. Denezhkina A. V. – М.: Izd-vo “Gnozis”, 1994. – S. 129–194.
19. Eriksen T. H. Chto takoe antropologiya? [Tekst]: ucheb. posobie / T. H. Eriksen. Per. s angl. A. I. Karasevoy; pod nauch; red. Zh. V. Korminoy; predisl. Zh. V. Korminoy; Nats. issled. un-t “Vysshaya shkola ekonomiki”. – М.: Izd-vo Vyisshy shkoloyi ekonomiki, 2014. – 238, [2] s. – (Perevodnyye uchebniki VShE).